

**REGIONAL GEOPOLİTİK BÖHRAN KONTEKSTİNDƏ
YENİ REALLIQLAR VƏ DİALOQ PROBLEMİ**

*Məqalə dünya siyasətində XX əsrin dahi simalarından bir hesab olunan
Ulu Öndər Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunur.*

Şölət Zeynalov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Email: sholet@mail.ru

ORCID: 0000-0003-209-119

Zeynallı Nərgiz

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
“Müasir fəlsəfə problemləri” şöbəsinin kiçik elmi işçisi
nargizzeynalli41@gmail.com

Xülasə. Məqalə regional geopolitik problemin kommunikasiya və dialoq mədəniyyəti kontekstində mənalandırılmasına həsr olunmuşdur. Həmçinin, işdə “Şuşa” və “Moskva” bəyannamələrindən sonr regionda yaranmış stiuasiyaya nəzəri baxış əks olunmuşdur. Məqalədə qeyd edilir ki, münaqişənin birinci fazası Azərbaycanın qələbəsi ilə bitmə də ikinci “sülh” fazası bitməmişdir və o daha problematiktir. Lakin siyasi, iqtisadi, hərbi, mənəvi və s. üstünlüklərə baxmayaraq ölkəmiz və onun siyasi rəhbərliyi əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş özünün sülh və təhlükəsizlik strategiyasına sadıqdır və bu bəşəri proqram hazırda Azərbaycanın həyata keçirdiyi, humanitar, mədəni, quruculuq-bərpa işləri, sülh və təhlükəsizlik fəaliyyətində öz əksini tapır. Ona görə də bu siyasətə qarşı dayanan bəzi mənəvi-əks qüvvələrin də neytirallaşdıraraq dialoq platformaları ətrafında konsolidasiya edilməsi işi indi aktualdır. Bu baxımdan problemin interpretasiyası fəlsəfi, siyasi, humanitar və s. təfəkkürün qarşısındadır.

Aktuallıq və məqsəd: Sülh, təhlükəsizlik və regional-geopolitik problemlərin nəzəri interperatasiyasını vermək. Problemin - dialoji aspektdən mənalandırılması - onun aktuallığını və məqsədini şərtləndirir.

Metodologiya: Məqalə - elmi metod, müqayisəli təhlil, empirik, tarixi və analiz metodları ilə təhlil olunur.

Elmi yenilik: Elmi tədqiqatda - regional konfliktlərə - dialoji və kommunikativ aspektdən baxılır və tədqiq olunur.

Açar sözlər: Şuşa və Moskva bəyannamələri, Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, İran, sülh və təhlükəsizlik problemi.

**NEW REALITIES AND THE PROBLEM OF DIALOGUE
IN THE CONDITIONS OF THE REGIONAL-GEOPOLITICAL CRISIS**

The article is dedicated to the Heydar Aliyev's 100th anniversary -
one of the great leaders of world politics of XX century

Sholat Zeynalov,

PhD, assos.prof.

ANAS Institute of Philosophy and Sociology,

„Leading researcher of the Department

"Philosophy and Sociology of Sustainable Development"

Email: sholet@mail.ru

ORCID: 0000-0003-209-119

Zeynalli Nargiz

ANAS Institute of Philosophy and Sociology,

junior researcher of the "Problems of Modern Philosophy" department

nargizzeynalli41@gmail.com

Abstract. The article reflects the study of the regional-geopolitical problem in the context of communication and dialogue of culture. The scientific study also considers a theoretical view of the situation that arose in the region after the "Shusha" and "Moscow" declarations. The article notes that despite the fact that the first phase of the conflict ended with the victory of Azerbaijan, the second "peaceful" phase is not yet completed and is more problematic. But despite the political, economic, military, spiritual and other advantages, the foundation of our country and its political leadership laid down by Great Leader Heydar Aliyev is true to its strategy of peace and security. And this humanitarian program, currently being implemented by Azerbaijan, is reflected in humanitarian, cultural, and construction activities for reconstruction, peace and security. Therefore, now it is urgent to consolidate the dialogue platforms by neutralizing some of the opposing moral forces that oppose this policy. In this regard, philosophical, political, humanitarian and other interpretations of the problem rely only on deep thinking.

Relevance and purpose: To give a theoretical interpretation of the understanding of peace, security and regional geopolitical problems. Understanding the problem - from the dialogic side - determines its relevance and purpose.

Methodology: The article is analyzed using the scientific method, comparative analysis, empirical, historical and analytical methods.

Scientific novelty: In scientific research, regional conflicts are considered and studied from the dialogic and communicative sides.

Key words: Shusha and Moscow declarations, Azerbaijan, Turkey, Russia, Iran, the problem of peace and security.

**НОВЫЕ РЕАЛИИ И ПРОБЛЕМА ДИАЛОГА
В УСЛОВИЯХ РЕГИОНАЛЬНО-ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА**

Статья посвящена 100-летию со дня рождения одного из Великих лидеров мировой политики XX века - Гейдару Алиеву

Шолат Зейналов

Институт философии и социологии НАНА,
Доктор философии по философии, доцент, Ведущий научный сотрудник
отдела “Философия и социология устойчивого развития”

Е-почта: sholet@mail.ru

ORCID: 0000–0003–209–119

Зейналлы Наргиз

Институт философии и социологии НАНА,
младший научный сотрудник
отдела “Проблемы современной философии”
nargizzeynalli41@gmail.com

Аннотация.Статья отражает исследование регионально-геополитической проблемы в контексте коммуникации и диалога культуры. В работе также рассматривается теоретический взгляд на ситуацию, возникшую в регионе после «Шушинской» и «Московской» деклараций. Отмечается, что несмотря на то, что первая фаза конфликта завершилась победой Азербайджана, вторая «мирная» фаза - еще не завершена и является более проблематичной. Но несмотря на политические, экономические, военные, духовные и другие преимущества, фундамент нашей страны и ее политического руководства, заложенный Великим Лидером Гейдаром Алиевым, верен ее стратегии мира и безопасности, и эта гуманитарная программа, реализуемая в настоящее время Азербайджаном, находит своё отражение в гуманитарной, культурной, строительной деятельности по восстановлению, миру и безопасности. Поэтому сейчас актуальна консолидация вокруг диалоговых площадок путем нейтрализации некоторых моральных противодействующих сил, противостоящих этой политике. В связи с этим - философская, политическая, гуманитарная и др интерпретации проблемы опираются только на глубокий анализ этой проблемы.

Актуальность и цель: Дать теоретическую интерпретацию осмыслению мира, безопасности и регионально-геополитических проблем. Понимание проблемы - с диалогической стороны - определяет ее актуальность и цель.

Методология: Статья анализируется с использованием научного метода, сравнительного анализа, эмпирического, историко-аналитического методов.

Научная новизна: В научных исследованиях региональные конфликты рассматриваются и изучаются с диалогической и коммуникативной сторон.

Ключевые слова: Шушинская и Московская декларации, Азербайджан, Турция, Россия, Иран, проблема мира и безопасности.

Giriş:

Hazırda Cənubi Qafqaz o cümlədən, regionda yeni siyasi, iqtisadi, geostrateji reallıqlar formalaşmaqdadır. Yaranmış bu yeni situasiyanın formalaşmasını təmin edən ölkələrdən biri, şübhəsiz Azərbaycandır. Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi son 30 ildə regionda həyata keçirdiyi sülh, dialoq, qarşılıqlı əməkdaşlıq və stabil qonşuluq prinsiplərini – yüksək dialoq mədəniyyəti və dialoji təfəkkürü özündə ehtiva etsə də, təssüf ki, başda Ermənistanın siyasi rəhbərliyi və onlara havadarlıq edən bəzi güclər tarixən olduğu kimi hal-hazırda da avantürüst siyasətlərindən əl çəkmirlər. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, artıq regionda uzun müddət hökm sürən xaosluq situasiya dəyişmişdir və belə bir kontekstdə ölkə başçısı Ali Baş Komandan İ. H. Əliyevin dəfələrlə yüksək tribunallarda qeyd etdiyi kimi Azərbaycanla heç kəs güc yolu ilə danışa bilməz.

Fakt odur ki, son dövrdə regionda baş verən fundamental hadisələrin nəticəsi hər kəsə məlumdur. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi hesab edilən Qarabağ münaqişəsinin – probleminin əsas hissəsi müharibə yolu ilə həll olundu. 27 sentyabr tarixində başlanan Vətən Müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası uzun müddət Beynəlxalq təşkilatların “görə bilmədiyi” işi öz üzərinə götürdü və münaqişənin birinci fazasının həllini yüksək şəkildə həyata keçirdi – işğala son qoydu və böyük sülhün hələ ki, əldə edilməsinə baxmayaraq uzun müddət işğal altında erməni vandallarının məhv etdiyi Qarabağ torpaqları azad edildi. Analizlər sübut edir ki, bu qələbənin təmin edilməsinin təməli şübhəsiz Ulu öndər H. Ə. Əliyevin uzaqgörən strategiyası və gələcəyə hədəflənmiş iqtisadi, siyasi, ideoloji, humanitar və s. siyasətindən gəlir. Hazırda ölkə rəhbərliyi yüksək şəkildə bu strategiyaya sadıq qalaraq regional sülh və təhlükəsizliyin həyata keçirilməsi işində yüksək siyasi xarizma nümayiş etdirməklə yanaşı, regional stabilliyi təmin etmək üçün dialoq və dialoq mədəniyyətinin formalaşması prinsiplərini həyata keçirmək proqramını davam etdirməkdədir. Lakin problem ondadır ki, Ermənistan və onların regional və global bəzi havadarları hələ də bu strategiya-

nın fəlsəfi mahiyyətini bilərəkdən və ya bilməyərəkdən anlamırlar, bu üzəndə də həm Zəngəzur dəhlizinin açılması, həm də bölgəyə davamlı sülhün gəlişi işində onlar ciddi əngəl olmağa cəhd edirlər. Anlaşılan odur ki, hazırda bölgə iki fundamental anlayışa ehtiyaçlıdır: *birincisi, sülh; ikincisi regional dinc yanaşı yaşama prinsipi və əməkdaşlıq*. Fakt budur ki, qeyd olunan məsələlər bölgədə həyata keçirilməzsə regionda xalqların təhlükəsizlik və əminamanlıq şəraitində uzunmüddətli yaşamasından danışmaq mümkün deyildir. Bu kimi məsələlər nəzərə alınaraq məqalədə regional dialoq və dialoq mədəniyyətinin formalaşması kontekstində problemə fəlsəfi yanaşma sərgilənmişdir. Xüsusi qeyd edək ki, Cənubi Qafqaz tarixən beynəlxalq güclərin maraq dairəsində olmuşdur. Bu isə istər nəzəri anlamda, istər siyasi-iqtisadi və mədəni kontekstdə regionun həmişə beynəlxalq aktyorların diqqət mərkəzində saxlanması ilə nəticələnmişdir. Məsələn, regionun beynəlxalq müstəvidə oynadığı global əhəmiyyət və regional aktyorların fəaliyyəti barədə vaxtı ilə Amerika nəzəriyyəçisi-politoloqu Z. Bzejinski ciddi proqnozlar irəli sürmüşdür və həmin proqnozlar indi faktiki olaraq öz təsdiqini tapmaqdadır[1].

1 Regional ziddiyyətlər. “Bəyannamələr” yeni tarixi gerçəkliyin təsdiqi kimi: Vətən müharibəsinin bitməsi ilə Cənubi Qafqazda son otuz ilin, paralel olaraq regional geopolitikada isə son yüz ilin yeni real gerçəklikləri yarandı. Bu reallığın əgər birinci tərəfi 10 noyabr 2020-ci il Moskva Bəyannaməsiylə təsdiqlənirdisə, ikinci, daha fundamental tərəfi 2021-ci il iyun ayının 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında “Şuşa Bəyannaməsini” imzalanması ilə tarixə düşdü. Şuşa bəyannaməsinin regional və global geopolitikada strateji tarixi əhəmiyyəti onda idi ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycanın tarixi Zəfərindən sonra Türkiyə və Azərbaycan Respublikasının uzun əsrlərin tarixi yaddaşından, qardaşlıq və etnik bağlarından çıxış edərək tarixi bir sənəd formasında “bir millət iki dövlət” öz vahdətini beynəlxalq müstəvidə

hüquqi-siyasi, tarixi, mənəvi birliklərini “*Bəyannamə*” şəklində təsdiq etmiş oldular. Bəyannamə – tarixi, coğrafi, sülhün əldə edilməsi, xalqların, dövlətlərin postmünaqişə dövründən sonra qonşuluq, dinc yanaşı yaşama prinsipləri baxımından və beynəlxalq hüquq çərçivəsində münaqişələrin həlli istiqamətində atılmış əhəmiyyətli addım olaraq son dərəcə vacib bir sənəd kimi tarixə düşdü. 2020-ci ildə Moskvada imzalanmış “Moskva Bəyannaməsi”ndən sonra “Şuşa Bəyannaməsi”nin imzalanması Azərbaycanın növbəti tarixi uğurlarından biri idi və bu bəyannamə əslində, nəinki Cənubi Qafqazda o cümlədən, bütövlükdə region xalqlarının dinc yanaşı yaşamaları üçün bir platforma da hesab edilə bilər; fikrimizcə, gələcəkdə bu tarixi sənədin nə dərəcə doğru və strateji hadisə olduğu beynəlxalq miqyasda özünü göstərəcək və regional sabilliyə ciddi postament kimi daxil olacaqdır. Tarixin fəlsəfi analizi kontekstində bu Bəyannaməni analiz etsək, əslində, bu son əsrin regional geopolitik duruşunda faktiki ciddi bir dəyişiklikdir. Bu dəyişiklik bölgə xalqlarının həm də stabil yaşaması üçün bir tənzimləyici yeni faktordur. Bu faktorda, regional qüvvələr olan Rusiya, Türkiyə və İran tərəfləri arasında birləşdirici və dialoqda olduğu vacib elementlər olsa da Qərb də nəzərə alınmaq şərti ilə burada tərəflər arasında ayrı-ayrılıqda ciddi mübarizə nöqtələri vardır. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın əsas hədəfi sülh və təhlükəsizlik çətri altında regionun təhlükəsizliyini təmin etmək işi olduğundan bu üç qüvvənin də Azərbaycanın irəli sürdüyü sülh platformaları ətrafında konsolidasiya olunması zərurəti yaranır. Aydındır ki, siyasət, geopolitika böyük bir “oyun” və hədəfdir. Bu hədəf, şübhəsiz perspektivdir və bu münasibətlərin sülhə konsolidasiya olunması şübhəsiz böyük dialoq və dialoq mədəniyyətinə apelyasiyadan keçir.

Nəzəri anlamda yanaşsaq Rusiya Federasiyası, Ermənistan və Azərbaycan Respublikası arasında imzalanmış “Moskva Bəyannaməsi” əgər münaqişənin bitməsi və Ermənistanın kaputulyasiyasını ifadə edirdisə, faktiki olaraq “Şuşa Bəyannaməsi” həm də tarixi, etnokultural, etnogenezis və “bir millət iki dövlət” tezisini tarixi yaddaşlara “Sənəd” vasitəsi ilə

möhürləməklə yanaşı Moskva Bəyannaməsinin də bir daha regional təhlükəsizlik işində vacibliyini təsdiqləyir və gələcək regional sülh və təhlükəsizlik üçün yeni bir paradigma rolunu oynayır. Məhz belə bir kontekst nəzərə alınarsa Şuşa Bəyannaməsi – Cənubi Qafqazın yeni geosiyasi paradigması haqqında nəzəri və praktiki anlamda geniş bəhs etmək olar, lakin biz burada yalnız bir məqamı vurğulamağı vacib hesab olunur: Xalqların sülh və təhlükəsizlik baxımından ortaq dəyərlər ətrafında konsolidasiya olunması və s. baxımdan – Şuşa Bəyannaməsinin fundamental mahiyyəti ondadır ki, *birincisi*, bu bəyannamə faktiki olaraq terroru uzun müddət öz milli strategiyasına çevirən bir dövləti – Ermənistanı və ona havadarlıq edən müxtəlif qüvvələrin postmünaqişə dövründə neytrallaşdırılma istiqamətində ilk addım kimi tarixə düşdü; *ikincisi*, Ermənistanın məğlubiyyətini siyasi, hüquqi, hərbi, ideologiyə və s. anlamda iflasını təsdiqini - möhürlədi; *üçüncüsü*, Azərbaycan Respublikasının haq və ədalət, beynəlxalq nizam və hüquq uğrunda apardığı mübarizəsi və Vətən müharibəsinin nəticələrinin ilk dəfə olaraq şərtsiz qəbulunu, eyni zamanda NATO ölkəsi kimi Türkiyənin Azərbaycanla bir müstəvidə müttəfiqliyini [geostrateji anlamda] dünyada təsdiq etmiş oldu; *dördüncüsü*, bu reallığı biz həm də Moskva və Ankara arasında yeni “*barışq*” və “*toqquşma*” nöqtəsi kimi də xarakterizə oluna bilər; *beşincisi*, Bu bəyannamə Azərbaycanın qlobal və regional müttəfiqliyinin – siyasi, iqtisadi, humanitar, mədəni, coğrafi, tarixi və s. tərəfdaşlarının müəyyən edilməsi işini sürətləndirdi. Məsələn: İran və Fransa kimi dövlətlər hal-hazırda bu yaranmış yeni reallıqlardan öz əndişələrini və nifrətlərini gizlətmirlər və bununla da onlar keçikmiş siyasi addımlarla Ermənistanı “fors-mojor” stiusiyadan çıxarmağa çalışırlar. Lakin XX əsrin siyasi tarixi sübut edir ki, geostrategiyada buraxılmış səhvlərin düzəldilməsinə uzun vaxt lazımdır və bəzən bu, ümumiyyətlə, mümkün olmur. Hazırda İranın regionda düşdüyü böhranlı stiusiyanın səbəblərindən biri də budur: Geopolitikada qeyri-məntiqi davranışlar. Təsadüfi deyildir ki, vaxtı ilə, müasir Qərb nəzəri fikrinin tanınmış simalarından hesab edilən Z. Bzejnski “Bö-

yük şahmat taxtası” əsərində yazırdı: “Rusiyanın regionda öz hakimiyyətini itirməsindən istifadə edən Türkiyə və İran Xəzər – Orta Asiya regionunda özlərinin müəyyən dərəcədə təsirlərini qurmaqla məşğuldular. Bu səbəbdən də onları fəaliyyət göstərən geostrateji simalar hesab etmək olardı” [1. s. 73]. Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, bu mübarizənin yalnız iki ölkə ilə məhdudlaşdırılması doğru olmazdı, yəni sovetlər erası bitdikdən sonra həm də regionda müxtəlif qlobal güclərin öz maraqlarının təminatı işində çoxvektorlu fəaliyyətinin şahidi olduq; Xüsusilə, bu illərdə Xəzər regionunda iqtisadi cəhətdən Qərbin maraqlarının təminatı işində ciddi cəhdlərinin də şahidi olduq [Neft kontraktları və s. Avropanın enerji təhlükəsizliyi kontekstində].

Azərbaycanın strateji əsas hədəfləri regionda və qlobal arenada sülh olduğu üçün uzun müddətli ciddi xarici təzyiqlərə baxmayaraq bu mübarizədə o həm öz maraqlarını təmin edə bildi, həm də qonşu ölkələrlə regional mübarizə siyasətində “yümuşaq gücün” əsas elementlərindən biri olan mədəni, iqtisadi, humanitar aktorlardan istifadə edərək öz mövqelərini möhkəmlətdi. Bu Azərbaycanın beynəlxalq arenada tanınması üçün yaranmış bir tarixi şans idi. Çoxaspektli təzyiqlərə baxmayaraq şübhəsiz, dahi siyasəti lider H. Ə. Əliyevin xüsusi xarizması və strateji hədəfləri hesabına Azərbaycan öz qlobal inkişafına doğru ciddi addımlar atdı. 27 may 1997-ci ildə Azərbaycanın Milli Bayramı – Respublika Günü münasibəti ilə təntənəli yığıncaqda çıxışı zamanı Ulu öndər H. Ə. Əliyev yenidən müstəqillik qazanmış ölkəmizin bu çətin şəraitdə əsas strateji hədəfləri və siyasəti barədə qeyd edirdi: “Biz sülhsevər ölkəyik, sülhsevər dövlətik. Biz Ermənistanla olan münaqişəyə də sülh yolu ilə son qoymağa çalışırıq və çalışacağıq. Bütün ölkələrlə sülh, əmin-amanlıq şəraitində əlaqə saxlamaq istəyirik. Qonşu ölkələrlə sülh, dostluq əlaqələri yaradıırıq və bundan sonra da yaradacağıq. Dünyanın böyük ölkələri, iqtisadi cəhətdən, demokratiya baxımından inkişaf etmiş ölkələrlə, dövlətlərlə Azərbaycanın yaratdığı əlaqələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Biz bu əlaqələri çox yüksək qiymətləndirir və tərəfdaş kimi üzərimizə düşən bütün vəzifələri bundan sonra da layiqincə yerinə yetirəcəyik”. [4s. 17]

Sonrakı tarixi şərait göstərdi ki, “Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin və müdrikliyinin gücü Azərbaycanın son 27 ildə Xəzəryanı bölgədə siyasəti xəttinin dəyişməzliyini və bölgə xalqları üçün əhəmiyyətini şərtləndirməsində özünü təsdiq etdi. Məsələn, 1995-ci ildə Rusiya XİN bəyanatında göstərirdi ki, Xəzər regionunda Rusiya heç bir ölkəyə və xarici qüvvələrə imkan verməyəcək ki, onun suveren hüquqlarına toxunsun. Rusiya Xəzər regionuna tarixi nüfuz imkanlarını özündə saxlayır. 2000-ci ildə isə artıq Rusiya Azərbaycanın Xəzər bölgəsində strateji tərəfdaşına və partnyoruna çevirilmişdi. Bu böyük diplomatik məharətin və siyasəti iradənin nəticəsi idi” [5, s. 48]. Məhz bu illər ərzində Ulu Öndər H. Ə. Əliyevin ciddi şəkildə təsbit etdiyi siyasəti, ideoloji, humanitar və s. strategiya nəticəsində faktiki olaraq region böyük müharibə ocağına çevirilmədi və bu kurs hazırda ölkənin siyasəti rəhbərliyi prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir. Lakin bu tamamilə başqa məsələdir ki, Azərbaycanda qonşu ölkələrin təzyiqləri hələ də ciddi şəkildə mövcuddur və onların arasında dost olanlarla, qısqanc münasibətdə olanlar da kifayət qədərdir. “Məsələn, Türkiyənin kifayət qədər nüfuza nail olduğu Azərbaycanda İranın mövqeyinin [öz ərazisində azərbaycanlıların mümkün milli təlatümləri ilə bağlı narahatlıqdan irəli gələn] Rusiya üçün daha əlverişli olduğu meydana çıxdı” [1.73]. Bu faktdır və hal-hazırda postmünaqişə dövrünün reallıqlarından biri odur ki, istər Rusiya, istər İranla müqayisədə Türkiyənin o cümlədən, Azərbaycanla məqsəd, genezis, strategiya bağlılığı onun nəinki Qafqazda bağlılığını, həm də Orta Asiyada mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan - Türkiyə ittifaqına qarşı Rusiya-İran birliyi də öz təsirlərini saxlamaqdadır. Hərgah, Azərbaycan hər iki dövlət üçün də ciddi partnyor ola bilərdi.

Göründüyü kimi, “geopolitik oyun” bitməmişdir, əksinə, o özünün daha rəqəbatlı dövrünə qədəm qoymaqla qərarlıdır. Bu fakt isə bir daha onu təsdiq edir ki, Suşa Bəyənəməsi zərurətini yalnız Cənubi Qafqazla məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı, o, həm də Mərkəzi Asiya

nüfuz dairəsinə də təsir edəcək geostrateji sənəddir. Bu sənəd Azərbaycanın qələbəsinin tarixi əhəmiyyətini bir daha təsdiqləmiş olur. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bu qələbə nə Rusiyaya, nə də İrana qarşı deyildir, əksinə, söhbət ondan gedir ki, Azərbaycan bütün qeyri-aqressiv siyasət yürüdən tərəflərlə, dialoq, sülh və əməkdaşlıq şəraitində münasibətlərə həmişə açıqdır və bunu Azərbaycanın son otuz ildə həyata keçirdiyi strategiya əyani şəkildə təsdiq etmiş olur. Lakin biz, Cənubi Qafqazda postkonflikt dövründə böyük sülhün regiona gəlməsindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, tarixin interpretasiyası sübut edir ki, fiziki qələbə – düşmənin məğlubiyyəti heç də birdəfəlik onun təslim olması ilə nəticələnmir. İdeologiyalar, siyasətlər darmadağın edilsə də müəyyən zaman kəsiyindən sonra onlar öz niyyətlərini yenidən həyata keçirmək işində ısrarlı olurlar. Görünür, bu şüur ola bilsin ki, həm də ideologiya məsələsidir və bu da intellektual cəmiyyətlərdə həll olunsa da [bəzi Avropa ölkələri və Azərbaycan nəzərdə tutulur] inkişaf etməkdə olan aqressiv ideologiyaya malik dövlətlərdə, [terrorçuluğa meyilli dövlətlərdə – Ermənistan] bu kimi problemləri həll etmək ciddi problematikadır. Ona görə də Cənubi Qafqazda stabil və təhlükəsiz əməkdaşlığın qurulmasının uzun müddət təhlükədə olacağına şübhə ilə yanaşmaq doğru olmazdı. Bunun səbəbi Ermənistan və ona havadarlıq edən qüvvələrin destruktiv fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan Ermənistanın iflası və onun havadarlarının müvəqqəti geri çəkilməsi heç də sülhü təmin edə bilməz. Qeyd olunanlar onu sübut edir ki, istənilən münaqişə və müharibədən sonra ideoloji, siyasi, humanitar, mədəni, və s. siyasətin həyata keçirilməsi onun nəzəri strukturilazasiyası hər şeydən vacibdir və bu uzunmüddətli sülhün və təhlükəsizliyin əsas baza prinsiplərindən birini təşkil edir. Bu baxımdan geopolitik tarazlaşmadan bəhs olunarkən qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətən də Şuşa Bəyannaməsinin vacibliyi ondadır ki, o həm də regional sabitlik amilinin və güc balansının yaranmasını şərtləndirir. Məsələn, regional təhlükəsizlik etnokultural və etnogenezis baxımından Türkiyə və İranda yaşayan azərbaycanlılarla Azərbaycanın ciddi yaxınlığını tələb

və təşkil etsə də İranın Azərbaycana qarşı iddiaları və Ermənistana hamiliyi regiona ciddi təhlükələr yaradır. Halbuki, İran tarix, din, ənənələr və mədəniyyət baxımından Azərbaycanla sıx bağlıdır - nəinki Ermənistanla. Bu isə onu sübut edir ki, “Türkiyə və İran ilk növbədə mühüm geosiyasi mərkəzlərdir” [1, 73] və onların tarixi mübarizələri heç də bitməmişdir. Yaxın Şərq uğrunda gedən mübarizənin də təməlində bu kimi amillər dayanır. Lakin bu geosiyasi mərkəzlərin fərqi ondadır ki, teokratik İrandan fərqli olaraq Osmanlı İmperiyasının varisi, moderinitə və dünyavilik yolunu tutan güclənməkdə olan “Türkiyə Qara dəniz regionunu sabitləşdirir. Qara dənizdən Aralıq dənizinə keçidi nəzarət edir, Rusiyanı Qafqazda tarazlaşdırır, müsəlman fundamentalizminə qarşı hələ də həb olmaqda qalır və NATO-nun cənub lövbəri kimi xidmət edir” [1, 74]. Qeyd edilən yuxarıdakı tezis əhəmiyyəti ondadır ki, bu strateji xətt uzun illər əvvəl təsbit olunsa da, hazırda da öz aktuallığını qoruyur. Ukrayna-Rusiya müharibəsi zamanı Türkiyənin ərzaq təhlükəsizliyində oynadığı rolu və ümumiyyətlə, R. T. Ərdoğan siyasətinin siyasi-etik xarizmasını da bir daha təsdiq etmiş oldu. Bu baxımdan müasir Avropanın perspektiv və xarizmatik siyasi liderlərindən hesab edilən İ. H. Əliyevin və Türkiyə prezidenti R. T. Ərdoğan tərəfindən imzalanan Şuşa Bəyannaməsinin həm də tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, o Türkiyə təmsilində NATO- Rusiya və İran arasında bir tarazlaşma funksiyasını da yerinə yetirir, hansı ki, Azərbaycan faktiki olaraq –1828-ci ildən sonra iki imperiya arasında bölüşdürüldükdən sonra ilk dəfə onun yaxınlaşmasına fundamental dayaq yaradır. Ancaq bu tamamilə başqa məsələdir ki, NATO ölkələrinin özünün bir çoxları Türkiyə Cümhuriyyətinin bu geopolitik üstünlüklərinə qısqıncılıqla yanaşırlar. Bu həm də ona görə tamamilə başqa məsələdir ki, global nizamdan və ABŞ-ın beynəlxalq strategiyasından söhbət edərkən vaxtı ilə, sovetlər dağıldıqdan sonra “İran, özünün Azərbaycana münasibətində ikili mövqeyinə baxmayaraq anoloji şəkildə Orta Asiyada yeni siyasi müxtəlifliyə sabitləşdirici dəstəyi təmin edir. O Fars körfəzinin Şərq sahilləri üzərində dominantlıq edir, onun müstəqilliyi isə, Birləş-

miş Ştatlara qarşı bugünkü düşmənçiliyinə baxmayaraq Amerikanın regiondadəgki maraqlarına qarşı Rusiyadan gələ biləcək istənilən perspektiv təhlükənin qarşısında sipər rolunu oynayır” [1.74].

Hazırda ABŞ-in İrana qarşı apardığı strategiyada əsas hədəf odur ki, İranın zəiflədilməsi ilə bərabər regionda Türkiyə və Rusiyanın da dominantlığına imkan verməsin və ola bilsin ki, hazırda İranın uranı zənginləşdirməsi və atom silahına qismən yiyənənməsi cəhdinə də “loyal” yanaşma da bu siyasətlə bağlıdır, – İsrail dövləti belə bir kontekstdə ABŞ-la qətiyyən razılaşmır. Yəni Azərbaycana dost münasibət bəsləyən İsrailin uzun müddətli israrlarına baxmayaraq ABŞ İran faktorunun axırına çıxmaq istəmir və çox güman ki, o bu işdə heç axıra kimi də getməyəcəkdir. Bu fakt isə Rusiya və Türkiyəni qane etmir və onların da qarşılıqlı olaraq əməkdaşlığını təmin edən amillərə əlavə stimül verir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, məhz Azərbaycan vaxtı ilə dəfələrlə bəyan etmişdi ki, İrana qarşı əməliyyatlar başlasa o, bu işdə öz ərazilərindən istifadə edilməsinə icaz verməyəcəkdir. Bunun başlıca səbəblərindən bir ondadır ki, Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin strategiyasında əsas hədəf sülh, dialoq və əməkdaşlıqdır. Belə bir kontekstdə isə İranın Azərbaycana deyil, Ermənistanla yaxınlaşması əslində, anlaşılan deyildir. Fakt ondadır ki, “Şuşa Bəyannaməsi” və regional geostrategiyadakı uğurlar Azərbaycanın, bilavasitə Ulu öndər Heydər Əliyev strategiyasının kursu olaraq və bu kursun müasir siyasi təfəkkürü hesab edilən Prezident İlham Əliyevin beynəlxalq miqyasda və tarixi strategi baxımdan ən ciddi qələbələrindən biridir; “Bəyannamə” həm də faktiki olaraq Ermənistan və onun havadarlarının siyasi, ideoloji məğlubiyyətini şərtləndirən əsas amil kimi çıxış edir. Bunu isə nə Faransa və nə bəzi Qərb dövlətləri, nə İran, nə də Rusiya həzm edə bilmirlər. Hər halda bu geopolitik mozaika regionun hərəkətdə olan reallığıdır. Bu mübarizədə həm də bir stimül mövcuddur, ola bilsin ki, məhz bu stimül hesabına bütün regional və global aktorlar da ortaq bir məxrəcə – dialoqa gələ bilirlər.

2. Tarixi Zəfər yeni kommunikativ hadisə kimi. Şuşa bəyannaməsinin siyasi, tarixi, regional və beynəlxalq əhəmiyyətindən bəhs edərkən bir məsələni qeyd etmək vacibdir ki, ölkə ərazisinin 30 illik işğalı dövründə Azərbaycan ən yüksək şəkildə sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi işini dövlət strategiyasına çevirsə də istər Ermənistan və onun siyasi rəhbərliyi, istər erməni diasporu və ideologiyası Azərbaycanın həyata keçirdiyi bu siyasi, humanitar missiyanı nə qəbul etdilər, nə də onlara verilən tarixi şansın mahiyyətini anlamadılar. Bütün bunlarla bərabər beynəlxalq təşkilatların bəzən ciddi “səylərinə”, bəzən də ikili standartlardan çıxış etmələrinə rəğmən münəqişə uzun müddət “dondurulmuş” şəkildə qaldı. Beləliklə, bütün bu missiyanın ağırlığı Azərbaycan Respublikası və onun ordusu, siyasi rəhbərliyi və şəxsən Ali Baş Komandan İlham Əliyevin üzərində qaldı və hər şey **“Dəmir yumruqla”** həll olundu. Düzdür, 30 illik Azərbaycanın həyata keçirdiyi dialoq, sülh, tolerantlıq birgəyaşayış və digər humanitar dialoq proqramların mahiyyətinə nəzəri anlamda yanaşarkən açıq-aşkar görürük ki, özünün dövlət siyasətində Azərbaycan heç zaman müharibəni dəstəkləməmişdir. Azərbaycan rəhbərliyinin dəfələrlə yüksək tribunallardan bildirdiyi kimi görəndə ki, Ermənistan danışıqlar yoluyla “bir santimetr də Azərbaycana torpaq qaytarmayacaqdır” bu zaman həqiqətən də Azərbaycan öz resurslarını hərbi istiqamətdə səfərbər etməyə qərar verdi və nəticə bəllidir; Vətən Müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası uzun müddət Beynəlxalq təşkilatların “görə bilmədiyi” işi öz üzərinə götürdü və münəqişənin birinci fazasının həllini yüksək şəkildə həyata keçirdi – Qarabağ torpaqları işğaldan azad edildi. Tarixi Zəfər hərbi yolu ilə təmin olundu, məhz Şuşa Bəyannaməsinin də təməl şərtləri bu Zəfərdən gəlir. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 20 mart 2021-ci ildə Novruz bayramı münasibəti ilə işğaldan azad edilmiş Şuşa şəhərindən Azərbaycan xalqına müraciəti zamanı bu barədə bildirmişdir: “Siyasi, iqtisadi, hərbi, mənəvi istiqamətlərdə, gənc nəslin tərbiyə edilməsi istiqamətində məqsədyönlü siyasət aparılırdı və elə gənc nəsil yetişdi ki, canını fəda etdi

torpaq uğrunda. Elə gənc nəsil yetişdi ki, öz qanı-canı bahasına torpağımızı düşmənin əlindən aldı. Müharibədə bütün nəsillərin nümayəndələri iştirak ediblər, qəhrəmanlıq göstəriblər. Amma hər kəs bilməlidir ki, əsas missiyanı mənim prezidentlik dövrümdə yetişən gənclər yerinə yetiriblər. 2003 -cü ildə uşaq olan gənclər yerinə yetiriblər. İlk növbədə, biz onlara borcluyuq, Bütün Azərbaycan xalqına borcluyuq. Bütün xalqımız bu Qələbəni yaxınlaşdırırdı və bütün amillər birləşərək bu müharibənin nəticələrini şərtləndirdi.” [2.111]

Şuşa Bəyənnaməsindən bəhs edərkən nəzəri olaraq qeyd etmək lazımdır ki, otuz ildən artıq bir müddətdə Ermənistan və Azərbaycan arasında baş vermiş münaqişənin Ermənistanın kapitulyasiyası ilə bitməsinə rəsmiləşdirən – 10 noyabr Moskva bəyənnaməsindən iki ildən vaxt ötməkdədir. Analizlər göstərir ki, bu müddət ərzində sülh müqaviləsinin bağlanması və bölgədə sabitliyin bərqərar olması və quruculuq və kommunikasiyaların açılması işlərinin böyük təşəbbüslə həyata keçirilməsi prosesində Azərbaycan tərəfi öz üzərinə düşən vəzifələrin və yeni çağırışların öhdəsindən yüksək siyasi, humanitar, mədəni, etik və siyasi əxlaqi baxımdan “vəzifə olaraq” gəlsə də Ermənistanın postmünaqişə dövründə prosesə yanaşmaları hələ də problematik olaraq qalır. Yəni məsələ ondadır ki, Ermənistan bir tərəfdən sülhün bağlanması ətrafında özünü canfəşanlıq edən tərəf kimi göstərsə də digər tərəfdən də onun əngəllənməsini həyata keçirən beynəlxalq qüvvələrlə əməkdaşlıqları prosesin tamamlanmasını, olsun ki, yüksək mərhələyə adlanmasını bir növ gecikdirir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi humanitar paradigmalardan əvəzsizliyi bir daha öz funadmentallığı ilə seçilir. Bu paradigmanın mahiyyəti ondadır ki, bölgəyə sülh gəlsin, regional iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr bərpa olunsun, nəqliyyat kommunikasiya əlaqələri yüksək xətt üzrə inkişaf etsin. Fakt odur ki, ölkə başçısı İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “2020-ci ilin sonunda Qarabağ münaqişəsinin həlli regionumuzda nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradıb. Zəngəzur dəhlizi açıldıqdan sonra bu, region ölkələrinin nəqliyyat imkanlarını daha da

artıracaq və marşrut boyu yerləşən bütün ölkələr üçün faydalı olacaqdır” [3] Bu Şərq ilə Qərbin, Şimal ilə Cənubun arasında yaranan yeni dialoq körpüsü, regional sülh və təhlükəsizlik proqramının yeni mərhələsidir. Bu isə şübhəsiz, regional inkişafın təməl prinsiplərinə xidmət edən paradigmal amillərdəndir.

3. Sülh regional təhlükəsizlik və əməkdaşlığın qarantıdır. Yuxarıda qeyd olunan nəzəri mülahizələr sübut edir ki, postmünaqişə dövrünün tendensiyası çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir və bu prosesin nəzəri anlamda araşdırılması istər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində, istərsə də dünyada baş verən münaqişələr və postmünaqişə dövründəki situasiyalarında xüsusi önəm kəsb edir. Bütün bunların ciddi siyasi-iqtisadi, coğrafi, tarixi, fəlsəfi, etnik, milli, seriya səbəbləri olsa da nəzərə almaq lazımdır ki, onun nəzəri mənalandırılmasını həyata keçirmədən heç bir mükəmməl nəticəni əldə etmək mümkün deyildir. Məsələ ondadır ki, lokal münaqişələr kimi təsvir edilən istənilən münaqişənin həm də beynəlxalq maraqlar kontekstində ciddi aktorları olur və həmin aktorlar münaqişələrin də sona kimi həllini istəmirlər; Bu problematika ola bilər ki, bizim sivilizasiyamızın mahiyyətindən gəlir. Bütün bunlar nəzərə alınarkən aydın olur ki, dünyada maraqların qütübləşməsinin də ciddi iyerarxiyası mövcuddur, ona görə də qeyd olunan prosesin də sona çatmasına əngəl olmağa çalışan bəzi dövlətlərin və “beynəlxalq” qüvvələrin prosesə çoxaspektli və spekulativ münasibəti rəşional təfəkkür üçün anlaşılmalıdır. “*Mütləq sülhün*” dünyada əldə edilməsi əbədi problematika kimi dərk edilir. Lakin məsələ ondadır ki, yuxarıda irəli sürülən mülahizələri bütövlükdə tarixə şamil etmək və onu dialektik məzmunla malik proses kimi digər kontekstdən isə deskriptiv formada təsvir etmək mümkün olsa da, müasir dünyanın qlobal xarakterli kütləvi elmi-texniki kəşflərinin interpretasiyası sübut edir ki; a) fəlsəfi təfəkkürün tarixən irəli sürdüyü böhran həqiqətən də öz pik nöqtəsinə çatdığından; b) elm, texnika, informasiya, süni intellekt və s. kimi naliyyətlərin kütləvi, üfiqi və horizontal miqyası genişləndiyindən; c) insanın, dövlətin, fərdin, sivilizasiyanın, mədəniyyətin, əxlaq və

etikanın bəşəriyyətin bir mənbədən – şurdan, zəka və dəyərlərdən formalaşdığı və vəhdətdən gəldiyinə inamın genişləndiyinə fəlsəfi inamın artdığından; e) dialoq, dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya, vəhdət və birgə mövcudluq fəlsəfəsinə apelyasiyasından başqa çıxış yolunun olmadığına inamını təsdiq etdiyindən; hazırda İnsanın elmi-texniki tərəqqi epoxasında – bəşəriyyətin digər öz mövcudluğunu davam etdirməsi üçün alternativləri yoxdur! Alternativlər müharibələr, terror, əbədi kin, nifrət və planetar fəlakətlərin davamı, atom təhlükəsi kimi destruktiv aktordlardır ki, bununla da insanlıq öz mövcudluğunu davam etdirə bilməz. Bütün bu kimi problematikanın həlli, şübhəsiz, dialoq, dialoq mədəniyyəti kontekstində baş tuta bilər, hansı ki, insani birlikləri, mədəniyyəti, vəhdət və birgəyaşayışı təmin etmək üçün dağıdıcı mənəvi-əks qüvvələrin aradan qaldırılması üçün meydana gəlmişdir!

Beləliklə, məqalənin sonunda bir daha qeyd edək ki, hazırda regionda ciddi geopolitik situasiya formalaşmaqdadır. Bu situasiya regionda böyük müharibəyə, sülhün əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. İstər Cənub qonşumuz İranın, istər Fransanın istərsə də Qərb və Rusiyanın Cənubi Qafqazda yenidən aktivləşməsi ilə bağlı olan bu proses ola bilər ki, bölgədə yenidən müharibənin alovlanmasına, yaxud Ermənistanın revansına səbəb ola bilər. Lakin

burada danılması mümkün olmayacaq faktdır ki, güclənmiş **Müasir Azərbaycan faktoru və Türkiyə - Azərbaycan, Türk Dövlətləri Təşkilatının** geopolitikada oynadığı yeni reallıqlar, o cümlədən, İsrailin, İngiltərə və Pakistanın Azərbaycana verdiyi dəstək və Azərbaycanın daxili resursları, ən əsası İlham Əliyev şəxsiyyətinə və strateji hədəflərinə Avropada olan etimad göstərir ki, Böyük Sülh sazişinin bağlanması istiqamətində işlər məhz Azərbaycanın əsas hədəfi kimi aktualdır və aktual olaraq qalacaqdır. Bu isə göstərir ki, təhlükələrin olmasına baxmayaraq perspektivlər də kifayət qədərdir, ona görə də xüsusi qeyd etməliyəm ki, bu baxımdan Azərbaycana hansısa neqativ qüvvələrin siyasi, ideoloji, dini-ideoloji, iqtisadi, və s. “hibrid” təzyiqləri, şübhəsiz, dəf ediləcəkdir. Regional geostrateji yeni konstruksiya [hərgah bu konstruksiyanın başa çatması üçün Zəngəzur dəhlizinin açılması vacibdir] göstərir ki, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, hərbi, o cümlədən mənəvi və mədəni gücü istənilən təhlükələri dəf etmək iqtidarındadır. Bütün bunların mahiyyətində Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin güclü iradəsi, dialoq və dialoq mədəniyyətini ehtiva edən siyasi stratejiyası dayanır. Ümid edirik ki, nəhayət, regionda aktiv olan qüvvələr də bu siyasətin mahiyyətini dərk edərək ona apelyasiya edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Bzejnski Z. Böyük şahmat taxtası, Bakı. Qanun Nəşriyyatı, 2015, 328 səh.
2. Böyük Qayıdış Prezident İlham Əliyevin İşğaldan azad edilmiş rayonlara tarixi səfərləri I kitab Şərq-Qərb nəşriyyatı 2021-ci il 332 səhifə
3. Əliyev İ. Şəxsiyyət və Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin Sammitində İlham Əliyevin nitqi. <https://president.az/az/articles/view/57276>
4. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. [10-ci kitab]. B., Azər nəşr, 2002, 472 s.
5. Məmmədzaadə İ., Həsənov S. Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Sabitlik, qüdrətli dövlət və qələbənin fəlsəfəsi. “Bilgi” MMC mətbəəsi “Bakı, 2021 Qələbənin fəlsəfəsi. 228 s.
6. Zeynalov Ş Ə. Dialoq fəlsəfəsi. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2017, 304 səh.

Rəyçi:

Göndərilib: 01.05.2023

f.e.d., professor Hüseynov Sakit

Qəbul edilib: 12.05.2023